

D. João de Castro baseerde (begin zeventiende eeuw) zich op Joachim van Fiore aangaande zijn verwachtingen van een door een Portugese vorst te stichten rechtvaardig rijk en dat geldt ook voor Antoni Vieiri (later zeventiende eeuw). De laatste meende dat João IV, onder wie Portugal weer onafhankelijk werd van Spanje, de verwachte eindtijdkoning zou zijn, maar na diens dood troostte hij de koningin met de voorspelling dat er een nieuwe koning zou opstaan, die de Turken (de Antichrist) zou verslaan en het eindrijk zou vestigen. Dat kon alleen door Portugal de door God, als sinds zijn ontstaan in de 12de eeuw, uitverkoren natie gebeuren.

Visions, Prophecies and Divinations is een interessant maar ook een merkwaardig boek. Interessant omdat er inderdaad weinig bekend is over het messianisme in de Iberische landen in de vroegmoderne tijd. Opvallend en merkwaardig is echter dat op hun beurt de schrijvers onbekend zijn met de geschiedenis van het denken over de verborgen vorst in andere delen van Europa. Verwijzingen naar de slapende keizer Frederik Barbarossa ontbreken en ook vergelijkbare verwachtingen in Oost-Europa (bijvoorbeeld de Russische pseudo Dimitri I, II, III en Jemeljan Poegatsjov, die zich uitgaf voor gestorven tsaar Peter III) worden nergens ook maar aangestipt. Wat verder opvalt, is dat de artikelen vaak niet meer zijn dan de weergave van de opvattingen van afzonderlijke denkers over de eindtijd, waarbij de veronderstelling wordt uitgesproken dat dergelijke ideeën aansloten bij wensen en verwachtingen in bepaalde lagen van de toenmalige samenleving. Daar blijft het echter bij. De vraag in welke kringen dat gedachtegoed vooral opgeld deed en met welke consequenties, komt niet aan de orde. En ook de vraag waarom er zich geen concrete chiliastische bewegingen hebben voorgedaan in de vroegmoderne tijd, wordt niet gesteld. Kwam dat doordat de sebastianistische denkers alles van de gezagdragers (koning, keizer en paus) verwachtten of heeft het te maken met de efficiënte controle van religieuze deviantie door de kerk (en de staat) in het leven van alledag en via de inquisitie? Ondanks mijn bezwaren is het oordeel over dit werk positief: het voorziet een Engelstalig wetenschappelijk publiek van relevante informatie en levert daarmee een bijdrage aan het wetenschappelijke debat.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Dierickx, Guido (2015), *Religie als sociale constructie: Een menswetenschappelijke rondleiding*, Apeldoorn: Garant Uitgevers, pp. 412, ISBN 9789044133103, € 36,90.

Nederlandstalige inleidingen in de godsdienstsociologie zijn dun gezaaid. Behalve het standaardwerk van Dekker en Stoffels zijn er geen concurrerende publicaties. Heeft het te maken met de kwijnende positie van het vak in de Nederlandse academische wereld? De publicatie van Dierickx (een bewerking van een eerder werk met een andere titel)

verdient daarom alleen al positieve waardering. Van oorsprong politicoloog, doceerde deze momenteel emeritus hoogleraar van de Universiteit Antwerpen de laatste jaren ook godsdienstsociologie – zoals uit de achterflap valt op te maken. Het boek is dus een bewerking van de colleges die hij gegeven heeft, wat ook duidelijk te zien is: met de ruime regelafstand kenmerkt het zich als studieboek, en de taal is eenvoudig met veel voorbeelden en mooie zinswendingen. Het is alsof de docent tot ons spreekt, af en toe met een charmante Vlaamse tongval.

Tegelijkertijd staat er iets niet op de achterflap, wat voor het besef van de tekst wel van belang is. De auteur is namelijk theoloog, priester en jezuïet. Nu hoeven dit op zich geen kenmerken te zijn die een bezwaar vormen voor een goede inleiding in de godsdienstsociologie. Maar het verklaart wel de ruime historische, filosofische en culturele uitstapjes die de auteur zich veroorlooft. Ook schrikt hij er niet voor terug om af en toe vanuit katholiek-theologisch perspectief naar de godsdienstsociologie en religieuze fenomenen te kijken. Dit standpunt verklaart ook waarom hij veel voorbeelden uit de bijbelse en kerkgeschiedenis te berde brengt, en met name de katholieke kerk als voorbeeld neemt. Misschien verklaart dit standpunt ook waarom er welgeteld maar één tabel in het boek is opgenomen. In een flink aantal opzichten werkt deze, laten we zeggen cultuurfilosofische benadering van de godsdienstsociologie verfrissend, maar dit persoonlijke vertrekpunt had gerust genoemd kunnen worden.

Dierickx houdt in zijn werk consequent vast aan zijn uitgangspunt, dat hij religie als een sociale constructie beschouwt voorzover zij gepaard gaat met de vorming van gemeenschap en cultuur. Een zuiver uitgangspunt voor een sociaal wetenschapper, want zo behoudt hij de autonomie van theologische en filosofische uitspraken over religie. Ook in maatschappelijk opzicht vindt hij dit relevant, wanneer hij vaststelt dat de huidige debatten over religie gaan over de sociale constructie die religieuze beleving ondersteunt of verzwakt en niet over de kern, namelijk de religieuze beleving. Hij gaat dus uit van een eigen religieuze kern, bestudeert als sociaal wetenschapper de sociale constructie daarvan en het debat erover. Op dit uitgangspunt bouwt hij de structuur van zijn boek. In het eerste deel behandelt hij religie als een levensbeschouwing, als denkbeelden en waarden die worden samengevat in een systeem. In het tweede deel spreekt hij over religie in een gemeenschap, met daarin thema's als individualisering en organisatie. In het derde deel bespreekt hij religie en de invloed op de samenleving.

Elke inleiding dient enige standaardliteratuur, theorieën en definities te bespreken, daarom zal ik me beperken tot enkele typische accenten van Dierickx. Ten eerste is het verfrissend dat hij het onderzoeksobject in een sociologisch kader zet en aangeeft wat hij er sociologisch aan vindt, iets wat bij menig inleiding ontbreekt. Sociologie ziet hij als de studie van het menselijk, dialectisch handelen en dus empirisch. Het is voor hem een vergelijkende wetenschap die zoekt naar patronen in het menselijk gedrag. Hij ziet de sociologie tenslotte als een kritisch en systematisch vakgebied, waarbij de onderzoeker

zich met zijn persoonlijke vooronderstellingen terughoudend moet opstellen. Origineel vond ik ook zijn opvatting dat religie een sociaal begrip is, en godsdienst niet omdat dat laatste begrip verwijst naar de individuele beleving. Hij definieert religie als een levensbeschouwing 'die vanwege een ultieme realiteit het heil verwacht voor het onherleidbare menselijke tekort'. Religie is voor hem een voortdurende constructie van godsbeelden, mensbeelden en wereldbeelden waarbij geprobeerd wordt onderscheid te maken tussen wat sacraal is en wat niet.

In het vervolg van het boek raakte uw recensent door de veelheid van nuances enigszins de weg kwijt. Zo deelt Dierickx de variëteit van religies in naar het schema binnenwerelds-buitenwerelds en mystiek-eschatologisch, maar deze eerder theologische indeling vond ik voor het vakgebied minder van verklarend belang. Bij de secularisatietheorieën leunt hij sterk op de differentiatie van de samenleving, zodat hij aan kan tonen dat het – conform zijn uitgangspunten – gaat om een aantasting van de culturele en sociale evidentie van religieus gedrag. Dit pakt hij bij de hoofdstukken over culturele en rituele participatie weer op. Hij onderscheidt drie niveaus van religieuze participatie: kerkelijke rituele communicatie, gemeenschapsvorming en sociaal-politiek engagement. Maar het later gemaakte onderscheid tussen rituele/formele en informele participatie maakt het aanvankelijk heldere onderscheid weer minder duidelijk. Bij het hoofdstuk religieuze organisatie wordt een potpourri aan thema's behandeld (verzuiling, geweld en interreligieuze dialoog, elites) en het slothoofdstuk samenleving en politiek liet het sterke begin – religie voorzover het gepaard gaat met gemeenschapsvorming en cultuur – wat los en biedt meer situatiebeschrijvingen dan verklaringen.

Al met al is het een inleiding met zoals gezegd originele gezichtspunten maar die van de lezer flinke concentratie vraagt. Het is ook een inleiding die erg bij Dierickx als priester-religieus en theoloog past, wat hij – zoals gezegd – rustig had mogen verhelderen zodat verschillende uitspraken en gedachten beter te plaatsen waren geweest. Voor een zelfstandige studie van het vakgebied door beginners is dit boek daarom misschien minder geschikt.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Post, Henk & Gerhard van der Schyff (red.) (2014), *Godsdienstvrijheid in de Nederlandse rechtsorde. Nationale en Europese perspectieven*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, pp. 366, ISBN 9789462400986, € 29.95.

Als er één ding duidelijk wordt uit de vijftien opstellen die in de door zelfstandig onderzoeker Henk Post – inmiddels voor de vierde keer gepromoveerd, nu op het thema van deze bundel – en Gerhard van der Schyff (Universiteit van Tilburg) geredigeerde bundel